

הרב הראל דביר

מכשירי גרמא בשבת המופעלים בלחיצה מתמשכת

ראשי פרקים

- א. מבוא
- ב. ראייה להחמיר - מקניין פיל ודגים
- ג. ראייה להקל - מנתינת כלי עם מים תחת הנר
- ד. ראייה להקל - מדין 'מצמצם'
- ה. הגדרת יסוד הספק
- ו. דבר שתחילתו במעשה וסופו בשהייה
- ז. סיכום

א. מבוא

מבואר בגמרא (שבת קכב) ובפוסקים, שעשיית מלאכה בגרמא אינה אסורה מן התורה בשבת. הדוגמה המובאת בגמרא היא כיבוי אש על ידי הנחת כלים מלאים מים, שכאשר האש תגיע אליהם הם יתבקעו והמים יכבו את האש. חלק מראשוני אשכנז ובעקבותיהם הרמ"א (או"ח שלד, כב) כתבו שמדרבנן יש להגביל את ההיתר של גרמא למקום הפסד, ולהגבלה זו הסכימו גם רבים מאחרוני הפוסקים הספרדים.¹

בנוגע להגדרת ה'גרמא' המותרת כתב הרב ישראל רוזן:² כדי שתיחשב דרך 'גרמא', יש צורך בקיומם של שני תנאים: (1) האדם עושה פעולה 'מתה' בלבד, ואינו מתחיל שום תהליך. (2) התוצאה תתרחש אחר זמן על ידי גורם אחר בלתי תלוי בפעולת האדם (כמו האש שלא האדם הדליק, או שעון השבת שכבר זו מעצמו מערב שבת).

בהתאם לתנאים אלו, פיתחו הרב רוזן ואנשי מכון צומת 'מנגנון גרמא', המותאם ומורכב במכשירים שונים שמשמשים לצרכי רפואה וביטחון בלבד.

1. מתג ההפעלה של מנגנון הגרמא הוא 'מתג יבש' (ללא מתח) ובעת העברתו למצב 'ON' לא מתבצעת כל פעולה חשמלית.

2. במקביל, ללא תלות בפעולת האדם, סורק אלקטרוני מבצע בדיקה מחזורית קבועה של מצב המתג, וכאשר הוא מגלה שהמתג הועבר למצב 'ON', הוא סוגר ממסר חשמלי המפעיל את המכשיר.

1. לכל זה, ראו: הרב ישראל רוזן, 'גרמא' בשבת - מושג ושימושי, תחומין לד עמ' 19-30. לדין גרמא על פי פסיקת השו"ע ואחרוני ספרד, ראו שו"ת יביע-אומר (ח"ד או"ח סי' להא; אמנם יעו"ש ח"י או"ח סי' כו, ב-ג), ילקוט-יוסף (שבת ה, כ והערה טז), שו"ת תפלה-למשה (לוי; ח"ב סי' כג) ומנוחת-אהבה (ח"ב סי' א, יג-יד).
2. במאמרו הנ"ל (הערה 1), עמ' 23.

בדרך כלל, מתג ההפעלה של מנגנוני הגרמא הוא 'מתג קבוע', שבו נדרשת לחיצה רגעית בלבד, להפעלה או לכיבוי (כמו ברוב מתגי החשמל הביתיים). אולם לעיתים, משיקולי בטיחות או יעילות, קיימת דרישה להרכיב במנגנון 'מתג קפיצי' שבו נדרשת לחיצה מתמשכת ועם הרפיית הלחיצה חוזר המתג ומנתק את הזרם.³ במכשירים אלו, ברגע הלחיצה לא מתבצעת אמנם כל פעולה חשמלית, אך כדי שזו תתבצע בהמשך צריך להמשיך וללחוץ על המתג עד לזיהוי הלחיצה על ידי הסורק האלקטרוני.

בשונה מגרמא רגילה, שבה הכוח החיצוני מבצע את הפעולה רק לאחר הסתלקות כוח האדם, כאן **כוח האדם חייב להיות מעורה בתהליך**. אולם מצד שני, כאשר התבצעה הלחיצה וקפיץ המתג כבר דרוך, כוח האדם נדרש רק כדי **לשמר את המצב הקיים** לבל ייפתח המתג על ידי הקפיץ, והמשתמש אינו שותף בפעולה אקטיבית של סגירת מעגל חשמלי.⁴

מטרת המאמר לברר האם ניתן לסמוך על היתר הגרמא גם במנגנונים מסוג זה (להלן: "גרמא בכוח מתמשך").⁵ תחילה, נבחן שלוש ראיות שהובאו לחקירה זו: ראיה אחת שהביא הרב יעקב אריאל להחמיר, ולאחריה שתי ראיות שהביא הרב יצחק יוסף להקל. לאחר מכן, נדון ביסוד הספק בגדר גרמא בכוח מתמשך, ולאור ההגדרה המוצעת, נבחן ראיות נוספות מהלכות אחרות בעלות עיקרון דומה.⁶

ב. ראיה להחמיר - מקניין פיל ודגים

כתב השו"ע (חו"מ רע"ג, יג):

הלוקח דגים מתוך מצודתו של חברו כשהיא בתוך הים, או שלקח חיה ממצודתו כשהיא פרוסה במדבר - הרי זה אסור מדברי סופרים. ואם היה המצודה כלי, ולקח מתוך המצודה - הרי זה גזלן.

על כך העיר בקצות-החושן (שם, ד), שאלמלא דברי התוס' (קידושין נט, א ד"ה עני) שעליהם התבסס השו"ע, היה מקום לנקוט שכאשר דגים מתאספים סביב דג מת שהונח על ידי הדייג כדי לצודם, הרי הם כבר קנויים לדייג בקניין גמור; וזאת בדומה לפיל שנקנה בקניין גמור על ידי אחיזת זמורות בגובה באופן שגורם לפיל לקפוץ כדי לאכול אותן (שם כו, א ותד"ה אי). ואם כן, הלוקח את הדגים ממצודת חברו עובר על גזל גמור, ולא רק על גזל מדברי סופרים, כפי שכתב השו"ע. אמנם מלשונו של בעל קצוה"ח נראה שכתב את

3. יעוין לדוגמה בתיאור של משאבה חשמלית מסוימת בספר מאור השבת (ח"ד סי' יד הערה קז וסביבתה).
4. מציאות זו קיימת גם ב'פוטנטי' שנוי במחלוקת לכיבוי להבת הגז ביום טוב, על ידי החזקת כפית בצורה שתחצוץ בין הלהבה לחיישן הבטיחות התרמי שמוחקן בכיריים, ובכך לגרום לעצירת אספקת הגז עם התקררות החיישן.
5. נכון להיום (חורף תשפ"ב), לא קיימים מכשירים כאלה במכון צומת. שמעתי כי יש מכון אחר שנותן אישור לשימוש במכשירים כאלה בשבת, אך לא וידאתי זאת מול אותו מכון.
6. יש לציין כי לעומת הדיון דלהלן, שנבחנת בו האפשרות לומר שמצב כזה חמור יותר מסתם גרמא, יש מקום לדון גם על קולא מסוימת במצב כזה יותר מסתם גרמא, והוא שכאשר פעולת מכשיר חשמלי אינה עצמאית אלא תלויה בכל רגע ורגע במעשה האדם, ייתכן שגם לשיטת החזו"א אין בזה איסור בונה דאורייתא. ודבר זה מתורתו למדנו, שכך כתב במכתבו השני לרש"י אוירבך (מנחת שלמה א, יא): 'ובכלל דעת בני האדם מכרעת במלאכה, ושימוש פשוט לאו מנא הוא, ודוקא אם מכונת החשמל מסתובבת עכשו בלי בעל בחירה, והוא סיבוב החשמל כטבע העולם כרוח מצויה, אבל אם האדם מסבב - אין כאן בונה מצד החיבור, דמעשה בעל בחירה חשיב נולד, ועדיין אין החיבור פועל כלום, וכן אין להמסבב דין בונה על החיבור, שהרי לא חיבר'. ויעוין בזה בדברי הרב זלמן קורן (מאורי אש השלם ח"ג עמ' תתסה-תתפא).

דבריו רק כהצעה, ובפועל השאיר על כנם את דברי התוס' והשו"ע. ואולי התכוון בעל קצוה"ח רק להביע את דעתו בלשון עדינה ולא לבטלה, וצ"ע.

ביישוב קושיית קצוה"ח על התוס' והשו"ע, כתב בנתיבות-המשפט (ביאורים רעג, ג):
הלוקח דגים. בקצות החושן כתב דבפורש מצודה, כיון שהדגים מגביהין עצמן ליקח הדג מת המונח במצודה, הוי גזל גמור, דהגבהה מכחו הוי קנין גמור אפילו ברשות הרבים, ואפילו ברשות מוכר, עיין שם. **ולפענ"ד נראה דלא שייך בזה גזל גמור, דדוקא בפיל, שמגביה עצמו לאכול החבילי זמורות בשעה שמחזיק החבילי זמורות, דאז הוי כמוגבה מכחו**; מה שאין כן כשתלה חבילי זמורות על כלונס והלך משם, ואחר כך בא פיל של הפקר והגביה עצמו ואכל, או שהניח דבר מאכל ובאה בהמה מההפקר ואכלה, שיהיה זה נקרא משיכה, ודאי דלא קנהו; דבעינן דוקא שיהיה קורא לה והיא באה, **שעשה מעשה בשעת משיכה והגבהה**, אבל זה לא נקרא, רק גורם לבד, כיון שלא עשה מעשה בשעת קנין.

נתיבות-המשפט מבאר שאמנם אין הכרח להגביה את הפיל בדרך ישירה, וגם הגבהה מכחו מועילה לקניין, אך הדבר מותנה בכך שהאדם עודנו עושה מעשה ברגע הקניין, ולא שעשה מעשה בעבר והסתלק לו.

על פי דברי נתיב"מ, כתב בשו"ת 'באהלה של תורה' (ח"ג ה, ג):
ומוכח מכאן שמכשיר המוחזק בידי האדם - אע"פ שהמכשיר פועל אוטומטית, כזמורות המושכות את הפיל אליהן - מתייחס המעשה אל האדם, ונחשב למעשה ידיו ממש ולא לגרמא.

נראה שיש לדון מכמה היבטים על החוליות השונות שמהן מורכבת ראייה זו:

א. התוס' כתבו שהפיל קופץ אל הזמורות ואוכל אותן, אולם כיום ידוע לנו שפילים אינם מסוגלים לקפוץ ולהגביה את ארבע רגליהם באוויר.⁷ ולפי זה יוצא שיש עדיפות גדולה להבנת רש"י (קידושין כו, א ד"ה בחבילי), שלפיה חבילי הזמורות מהווים במה מוגבהת שעליה הפיל עומד, וזוהי הגבהתו וזהו קניינו.⁸

ב. חיזוק נוסף להבנת רש"י עולה מכך שגם רבינו חננאל (קידושין שם ד"ה ופרקינן) פירש שהפיל עומד על חבילי הזמורות. ואף ר"ת עצמו סבר כרש"י, שהפיל עומד על חבילי הזמורות (כך משמע בתוס' בקידושין שם, וכך מפורש בשם ר"ת בתוס' תלמיד ר"ת ב"ק כט, ב ד"ה כשהפכה).

ג. גם על דברי נתיב"מ יש להעיר: קצוה"ח מדמה את התקרבות הדגים לדג המת להגבהת הפיל שבמסכת קידושין, ולהגבהת היונים שבסוף מסכת חולין, ולכן הוא נשאר בקושי על התוס'. ואת הקושי הזה, מיישב נתיב"מ בחילוקו בין מעשה בזמן הקניין למעשה קודם זמן הקניין. ואולם, בגמרא בקידושין וכן בתוס', לא התנו את

7. ראו באתר Science (באנגלית) בכתובת המקוצרת: <https://katzt.net/a7f710>, ובמאמרו של ד"ר משה רענן ביפורטל הדף היומי בכתובת המקוצרת: <https://bit.ly/3FVzD8c>

8. בשולי הדברים, יש להוסיף שאצל בני אדם, קפיצה באוויר מחלישה מאוד את היכולת לדייק ולתפוס חפצים קטנים. ייתכן אפוא שגם תפיסת חבילי זמורות בחדק נעשית קשה למדיי אם היא משולבת בקפיצה. עוד יש להוסיף שלשם קפיצה זו יש להציב את חבילי הזמורות בגובה מאוד מסוים, כך שהתרוממות בחצי הגוף הקדמי וזקיפת החדק לא יספיקו לפיל כדי לתופסן, והוא יצטרך לקפוץ. ולפי הנתיבות, כל זה צריך להיעשות כשהאדם עודנו עומד ומחזיק את חבילי הזמורות. וצ"ע אם הדבר מעשי ואפשרי.

הקניין בכך שהלוקח ימשיך לאחוז את חבילי הזמורות כשהפיל מגיע. ומפשטות הדברים משמע שדי בהנחת חבילי הזמורות בגובה המתאים.

ד. אלמלא דברי קצוה"ח ונתיה"מ, לכאורה היה מקום ליישב את קושיית קצוה"ח בדרך אחרת: לפי התוס', הפיל קופץ מהקרקע ונמצא כולו באוויר. בדומה לכך, היונים עפות מהשובך אל האוויר. לעומת זאת, הדגים נשארים בתוך המים, ושם יש מקום לומר שאין כאן הגבהה. מהותה של ההגבהה מבוארת בדברי רב האי גאון (המקח-והממכר שער יג): "הגבהה הוא המגביה חפץ מן המקום, שמעלהו בידיו מהקרקע, כדכתיב: 'גבהו שמים מארץ'". ומכיוון שהשמים גבהו גם ממי המים, ייתכן אפוא שהים כולו נידון כקרקע לעניין הגבהה? ושםא זו הסיבה לכך שאין קניין גמור בדגים, וממילא אין גזל גמור, כל עוד הם לא נלכדו במלכודת, ומיושבת קושיית קצוה"ח. וצ"ע.

ה. אחר הדברים האלה, לכאורה יש מקום רב לחלק בין קניינים ובין הגדרת הגבול שבין גרמא ומעשה בשבת: בקניין, לא מצאנו שצריך דווקא מעשה ממשי של האדם כדי לקנות, ולהיפך, מצאנו שניתן לקנות גם בדרכים שאינן נחשבות מעשה כלל לעניין שבת. בכללן קניין חצר, וכן חלק מהאופנים של קניין חזקה, כגון אדם שקונה עבד כנעני על ידי הגבהה שהעבד מגביה אותו, ונמצא שהאדם קונה את העבד אף שלא עשה שום מעשה (קידושין כב, ב). בדומה לכך, קניין משיכה חל בבהמה בין היתר באופן של 'קורא לה והיא באה' (קידושין שם, ורמב"ם מכירה ב, ו). והרי פשוט שאין לחייב אדם משום הוצאה מרשות לרשות אם קרא לבהמה והיא באה מרשות היחיד לרשות הרבים, שכן אין שום איסור בהליכת בהמה מרשות לרשות, כפי שאין שום איסור בהליכת אדם מרשות לרשות. ויתירה מזו, מבואר ברמב"ם (שבת כ, א) שהמוציא משא מרשות לרשות על גבי בהמה, אינו עובר אלא על לאו הבא מכלל עשה דשביית בהמתו, ולא על איסור מלאכה בשבת. וייתכן שהדברים נובעים מכך שקניין בא לבטא בעלות, או מכך שבשבת נאסרה מלאכת מחשבת, או מסיבה אחרת. ויעוין עוד בשבות-יצחק (דרזי; הל' גרמא עמ' קכ-קכג), שעמד על ההבדלים בין גרמא גרמא בנזיקין לגרמא גרמא בשבת. וגם בתשובה אחרת בשו"ת 'באהלה של תורה' (ח"ב סי' כט; וכן בספרו יושב-אהלים, קידושין כב), האריך בחילוק שבין גרמא בנזיקין לגרמא בשבת. מכל מקום, לאור כל זאת, נראה לכאורה שאין בעובדה שפעולה מסוימת מועילה לקנות כדי להוכיח שהיא מועילה גם להתחייב על מלאכה בשבת.

ו. בעל נתיה"מ עצמו במקום אחר (ביאורים קפח, א), נקט שהגבהה קונה גם בגרמא.

ז. בשולי כל זה, יש להוסיף שדברי התוס' נאמרו אליבא דשיטת ר' שמעון שלפיה בהמה גסה אינה נקנית במשיכה, ולכן הדרך לקנות פיל היא דווקא בחבילי זמורות. ולהלכה קי"ל כרבנן שבהמה גסה נקנית במשיכה (רמב"ם מכירה ב, ד; שו"ע חו"מ קצ, א). ואמנם אין בזה כדי לקבוע שגם הציור של חבילי זמורות אינו אליבא דהלכתא, ולדחות לגמרי את הראיה מדברי התוס' וקצוה"ח ונתיה"מ, אך נראה שעכ"פ יש בזה כדי הערה בשולי הדברים, שמכיוון שכל הדיון אינו אליבא דהלכתא, ייתכן שהדבר יוצר פירות מסוים בתוקפו. וצ"ע.

ח. ויעוין עוד בשו"ת חבל-נחלתו (אפשטיין; יד, נו), שכתב ליישב באופן אחר את קושיית קצוה"ח:

ולענ"ד, כתלמיד הדין בקרקע לפני רבותיו, נראה לי לחלוק על דברי הקצות והנתיבות. יש לחלק בין אם גורם לבעל החיים לנוע (אופקית - משיכה, אנכית -

9. ומצאנו לעניין הכשר, שמים שעל הקרקע נחשבים מחוברים (חולין קיח, ב; רמב"ם טומאת אוכלין ב, ח).

הגבהה) לשם קניין כאשר בעל החיים ברשות מקנה, לבין אם גורם לו לנוע ובעל החיים במצב הפקר, וגורם לו לנוע כדי שיתפס במצודה או יאכל פתיון. מה שכתב רבינו משולם שתולה לו חבילי זמורה הוא משום שעושה זאת לשם הגבהה ויש כוונת מקנה שהפיל יעבור לרשות חבירו, מה שאין כן כשמניח פתיון להפקר, כוונתו לקנות מן ההפקר אינה מועילה כדי שתנועת בעל החיים תחשב לתנועה מכוחו עד כדי קניין.

נראה שכוונתו לחלק בזה בין פיל לדגים, שבפיל יש רשות מקנה ולכן ניתן לקנותו בגרמא, ואילו דגים נקנים מן ההפקר, ולכן אין די בגרמא. ולפי דרך זו, אין מכאן ראייה להחשבת אופן קניין הפיל כמעשה בידיים שיש לו כוח יותר מגרמא.

המורם מכל האמור: נראה שקשה להביא ראייה מדברי נתיבות-המשפט, לשאלת הגבול בין גרמא למעשה בידיים במלאכות שבת.

ג. ראייה להקל - מנתינת כלי עם מים תחת הנר

בשאלת מעמדה ההלכתי של 'גרמא בכוח מתמשך' עסק הרב יצחק יוסף בתשובה שכתב בעניין כיבוי גז ביו"ט על ידי הצמדת כף לחיישן הבטיחות.¹⁰ בדבריו, הביא שתי ראיות להחשיב זאת כגרמא:

ומה שתופס את הכף בידו, נראה דלא חשיב כמעשה בידיים, כי כשם שתופס בידו את הכף, כך יכול גם להניח אותה שם, ואין תפיסתו גורמת את הכיבוי יותר, ומכיון שלא עושה פעולה בשעת הכיבוי, אלא קודם הכיבוי הרי זה גרמא. וקצת ראייה לסברא זו בדברי התוס' (שבת מז, ב), שביארו מדוע אסור ליתן מים בכלי מערב שבת לקבל את הניצוצות שנופלות מהנר, משום דגזרינן ערב שבת אטו שבת, ובשבת יכול לבא לידי כיבוי אם יגביה הכלי בשעת נפילת הניצוצות. ע"כ. ומשמע מדבריהם שכל האיסור אם יגביה את הכלי כנגד הניצוצות והרי הוא מכבה בידיים, מה שאין כן אם היה עומד עם הכלי והניצוצות נופלות לשם לא היה אסור, כי הוא בגדר גרם כיבוי, הגם שהכלי בידו.

ואולם, לכאורה יש לדחות את הראייה, שכן התוס' לא דנו כלל במקרה של אדם שעומד זמן רב ומחזיק את הכלי בידו. ובאמת מקרה זה אינו מצוי, ואין סיבה שאדם יחזיק כלי עם מים לזמן ממושך אם הוא יכול להניחו במקומו, ולכן לא מסתבר לגזור משום מקרה רחוק שכזה. ומכיוון שכך, נראה שקשה לדייק מכך שהתוס' לא הוסיפו התייחסות אליו, שהם סבורים שבמקרה זה אין איסור.

נמצא שאין להביא ראייה מדברי התוס' בעניין נתינת כלי עם מים תחת הנר, לכך ש'גרמא בכוח מתמשך' דינה כגרמא ולא כמעשה גמור.

ד. ראייה להקל - מדין 'מצמצם'

עוד כתב הרב יצחק יוסף:

ויש מי שהביא ראייה לזה מהגמ' סנהדרין (עו, ב), לגבי מי שכובש את חבירו בתוך המים ולא נותן לו להתרומם החוצה ולנשוט עד שהרגו, והגרמא שואלת מנלן דחייב, ומתרת: אמר שמואל: דאמר קרא: 'או באיבה', לרבות את המצמצם. ובספר מנוחת-אהבה (ח"ב עמ' עז) רצה ללמוד מכאן שכיסוי קדרה בשבת אינו חיוב ביטול גמור, אלא גרמא, שהרי זה דומה למצמצם, ורואים בגמרא סנהדרין

10. התשובה פורסמה בכתובת זו: <https://www.hidabroot.org/article/1129905>.

הנ"ל שצריך ריבוי מיוחד לחייב על מצמצם, משמע שבדין בישול שאין את הריבוי בפסוק, פטור, דאינו אלא גרמא.

ואמנם מה שדימה דין כיסוי קדירה לומר שאינו אלא גרמא, זה נסתר מדברי הראשונים, ופלא שכתב לדחות דבריהם מסוגית הש"ס, ומה נדע ולא ידעו הם. והחילוק פשוט בין בישול להורג את הנפש, שהרי מלאכת בישול כל מהותה בגרמא, ולכן כיון שכיסוי הקדירה היא אחת מפעולות הבישול, הוה ליה כמבשל בידים וחייב.

אולם נראה שלגבי נידון דידן, דאירי במלאכת כיבוי, כן נוכל ללמוד מהסוגיא בסנהדרין, דמכיון שאינו מכבה בידים, וגם אינו מכבה להדיא על ידי הכף, אלא שבאחיזת הכף רק גורם שלא יבא עוד חום על החיטין, ואז החיטין יתקרו מאליו אחרי כמה שניות, וממילא יפסיק את יצור החשמל, ומיד התפסן ישתחרר ויסגור את זרימת הגז, לכן נחשב הדבר עדיין לגרמא בעלמא, ומעיקר הדין אין לאסור בזה.

ואולם, לכאורה גם את הראיה הזאת יש לדחות: במקרה של מצמצם, ההריגה נגרמת על ידי **המשכת מצב**, ולא על ידי **שינוי מצב**: המצמצם ממשיך את המצב של הימצאות חבריו בתוך המים, ללא אפשרות לנשום. ודין מצמצם אינו שייך לעצם הורדת החבר למים, אלא רק למניעת האפשרות שלו לצאת מהם.¹¹ וזאת בשונה מנידוננו, שבו המעשה גורם לשינוי מצב: בהצבת הכפית בין מקור החום ובין החיטין מתחיל תהליך של התקררות. ואמנם במצמצם יש תוצאה חמורה ביותר, שנגרמת הריגה, אבל אין זה משנה את העובדה שתהליך ההריגה היה בהמשכת מצב קיים, ולא בשינוי מצב.

מלבד זאת, ההנחה שמצמצם נידון כגרמא אינה מוסכמת: אמנם כך כתב הרי"ד בפסקיו (סנהדרין שם), אך המיוחס לר"ן (סנהדרין שם ד"ה ההוא) כתב שמצמצם אינו גרמא אלא גרמי. וכן הסכימו ראשונים נוספים: הרי"ף (ע"פ דברי הרמב"ן בקונטרס דינא-דגרמי ד"ה ומצמצם), הרמב"ם (חובל ומזיק ו, יב; ע"פ המ"מ שם והב"י חו"מ שפג, ה), הרמ"ה (הובא במ"מ שם), הרמב"ן (שם) והרא"ש (סנהדרין ט, ב). ומכל מקום אין בזה כדי לדחות את הראיה, שהרי האחרונים כתבו לפטור גרמי בשבת (אבני-נזר או"ח נח, ה; שיעורי ר' שמואל [רוזובסקי] סנהדרין עז, א אות ערב). אולם מצאנו לרי"ז בפסקיו (סנהדרין ט, ב, ג) שכתב: "שהרי הוא כהורגו בידים כשכובשו שם", ונחלק על סבו הרי"ד הנ"ל. ולפי זה, ייתכן שמצמצם יתחייב בשבת משום נטילת נשמה. ויעוין עוד במה שהאריך בזה הרי"ז בקונטרס-הראיות (על סנהדרין שם).

דברי הראשונים הללו תואמים להגדרת הרב רוזן הנ"ל, שכדי להחשיב תהליך כגרמא, יש צורך שהפעולה הראשונה תהיה, לפחות בזמן עשייתה, חסרת משמעות, ולא תתחיל תהליך. ולפי הגדרה זו, פשוט שמצמצם חברו בתוך המים אינו גרמא, שכן מהרגע הראשון יש משמעות לצמצום זה, ומניעת היכולת לעלות מן המים קיימת באופן מיידי, ולא על ידי גורם חיצוני שיבוא ויפעל רק בהמשך.

11. כלשון הרי"ד (פסקים שם ד"ה כבש): "כבש עליו לתוך האור כו' - פירוש, הוא נפל שם מאיליו, והיה יכול לעלות ולהינצל, וכשהיה מרים ראשו לעלות - זה כבש ידו על ראשו, ואינו יכול לעלות מפני כבישת ידו, עד שנשרף שם או נחנק שם, חייב, ורבותא אשמעינן, דאע"ג דנפל מאיליו - כיון שהיה יכול לעלות, וזה כבש ידו עליו ולא הניחו לעלות חייב, כאילו הוא הפילו שם". וכעין זה כתב המאירי (סנהדרין שם ד"ה המשנה השניה): "שאינו כובשו בידיו, אלא שעושה איזה מעשה שמונע עלייתו מצד שהוא מצמצם לו מקום עמידתו, שלא יוכל לצאת משם. וכל שכן אם דחפו לשם, שאינו יכול לעלות".

מכל האמור עולה שאין מדין מצמצם ראייה להחשיב גרמא בכוח מתמשך כגרמא.

ה. הגדרת יסוד הספק

אחר הדברים האלה, ניתנה ראש ונדון בעיקר הנידון של גרמא בכוח מתמשך. נראה שניתן לחלק את המציאות של גרמא בכוח מתמשך לשני שלבים: בשלב ראשון, מתבצעת פעולת לחיצה על כפתור, שהיא חסרת משמעות מצד עצמה, והיא דומה לגרמא רגילה. בשלב השני, האדם משאיר את אצבעו על הכפתור, ובכך הוא משאיר אותו לחוץ עד עת בוא הזרם החשמלי.

נראה שיסוד הספק בגרמא בכוח מתמשך הוא בשאלה כיצד יש להתייחס לשלב השני. מהתבוננות במציאות זו של גרמא בכוח מתמשך, נראה שיש שתי אפשרויות בקביעת מעמדה ההלכתי, ונראה שאפשרויות אלו הן הן השורש לעמדותיהם של הרב יעקב אריאל מחד גיסא, והרב יצחק יוסף מאידך גיסא.

אפשרות אחת היא להתייחס אליו כמעשה בידיים, שהרי האדם מחזיק את הכפתור עד שמגיע הזרם החשמלי, ואם כן, לא מתקיים התנאי השני הנ"ל להגדרת גרמא, שהפעולה תיעשה זמן מה לאחר שהאדם סיים את חלקו בה. ומיניה וביה גם התנאי הראשון לא מתקיים, שכן מעשה החזקת הכפתור אינו מעשה חסר משמעות, אלא מעשה של סגירת מעגל חשמלי.

אפשרות שנייה היא להתייחס לשלב השני כגרמא, שכן בשלב השני האדם אינו עושה שום מעשה, אלא רק נשאר במקום שבו הוא היה. השלב השני מהווה בעצמו 'המשכת מצב' של השלב הראשון, ומכיוון שהשלב הראשון מצד עצמו אינו אלא גרמא - גם הצד השני אינו אלא המשכה של גרמא זו.

ובמילים אחרות: לפי האפשרות הראשונה, החזקת הכפתור איננה נידונה בפני עצמה, והרי היא מצטרפת למעשה הלחיצה וממשיכה אותו, ואנו דנים את הכול כמעשה אחד שנעשה בכוח האדם.

לעומת זאת, לפי האפשרות השנייה, אנו מפצלים את הפעלת המכשיר לשני חלקים: 1. לחיצה על הכפתור. 2. החזקת הכפתור. במעשה הלחיצה מצד עצמו, יש פגם בייחוס הפעולה למפעיל, וההחזקה מצד עצמה איננה חשובה פעולה כלל אלא 'המשכת מצב'. ומכיוון שמדאורייתא, איסורי שבת חלים רק בהתקיים שני התנאים (מעשה ממשי וייחוסו לאדם), הפעלת המכשיר בדרך זו לכל היותר תיחשב כגרמא.

ו. דבר שתחילתו במעשה וסופו בשהייה

ומעתה, שהגדרנו כך את יסוד הספק, נראה שניתן לפשוטו מתחומים שונים בהלכה, שבהם מצאנו התייחסות למציאות עקרונית זו:

א. בנוגע לנכנס למקדש בטומאה, מצאנו שמתחייב קרבן חטאת אם שהה במקדש כדי השתחויה (משנה שבועות ב, ג). וזאת אף שכלל גדול הוא שאין מתחייבים בקרבן חטאת על דבר שאין בו מעשה (משנה כריתות א, א). ועל כרחנו, ההסבר לכך שמתחייב קרבן חטאת הוא ששהייתו במקדש נחשבת למעשה, ומצטרפת למעשה הכניסה למקדש בטומאה או ההיטמאות.¹² ואולם, התוס' כתבו כמה הסברים לדין זה,

12. אין בזה כדי להוכיח ששהייה לבדה נחשבת למעשה, שכן ייתכן שהשהייה נחשבת למעשה רק בצירוף מעשה הכניסה למקדש או מעשה ההיטמאות (יעוין בבית-מאיר [פוזנר] נזיר יז, א ד"ה שם בעי רבא; יד-דוד [זינצהיים] שבועות יז, א על תד"ה או דילמא; יד-המלך [לנדא] ה' מלכים י, ח).

ובכללם האפשרויות שדין זה אמור דווקא למייד שלוקים על לאו שאין בו מעשה, או שדין זה מיוחד דווקא למקדש ולא בכל הלאוין, ואם כן, אין מכאן הכרע. וצ"ע.

ב. בנוגע לנטילת ידיים, דנו האחרונים במצב של אדם שמטה כלי עם מים כדי ליטול ממנו ידיים, ולאחר ההטיה הוא רק מחזיק את הכלי באותה תנוחה מוטית, אם הדבר נחשב לכוח גברא. ומדברי רוב האחרונים נראה שהדבר נחשב לכוח גברא, לכתחילה או לפחות בדיעבד, ובמיוחד כשהאדם עשה מעשה בגוף המים לפני שהמשיך והחזיק את הכלי המוטה, ולא רק מעשה של פתיחת ברז.¹³

ג. בגמרא (יבמות ז, ב) נאמר שביטול מצוות ציצית בסדין, הוא עקירת מצוות עשה מן התורה בשב ואל תעשה. התוס' (יבמות ז, ב ד"ה כולהו) הקשו על כך, שהרי האדם עושה מעשה ללבוש את הציצית, ותירצו שבשעת העיטוף עצמה עדיין לא חל חיוב, ולאחר מכן כבר לא נעשה מעשה. ולכאורה עולה מדבריהם ששהייה שממשיכה מעשה אקטיבי אינה נחשבת למעשה. ואולם, נראה שאין מזה ראייה לנידונו, שכן השהייה אמנם נחשבת מעשה, אך היא אינה נחשבת למעשה של ביטול מצוות ציצית. וזאת משום שעניין המצווה הוא הטלת ציצית, ומעשה הלבישה רק מחיל חיוב במצווה, ואינו מהווה בפני עצמו עקירה ישירה שלה. ולכן שפיר הבינו התוס' שמעשה זה מוגדר כשב ואל תעשה לעניין ציצית, והרי הוא בכלל המצבים שעליהם חל הכלל שיש כוח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה. ובזאת שונה מעשה לבישת ציצית משאר המעשים שנידונו במאמר זה, שעניינם לקנות קניין, לכבות אש, להרוג, לשהות במקדש בטומאה וליטול ידיים - בכל המצבים הללו, המעשה שנעשה בשהייה הוא המעשה שעליו דיברה התורה (או דיברו חכמים), ולכן השהייה נחשבת למעשה.

ויעוין עוד בשדי-חמד (מערכת ל' כלל קכד), מאורי-אש השלם (ח"א עמ' קפח-קפט), ובאנציקלופדיה-תלמודית (ערך הגבהה, הערה 22).¹⁴

13. בשו"ע (או"ח קנט, ט) כתב: 'חבית שיש בה מים, מניחה על ברכיו ונוטל ממנה לידים'. על כך כתב המג"א (ס"ק טז): 'יומנענע בברכיו כל פעם שיצאו המים'. בעקבותיו כתב המשנ"ב (ס"ק נט): 'יומנענע בברכיו כל פעם שיצאו המים [מג"א] והיינו לכתחלה, דבאופן זה כשר לכולי עלמא, דמכחו ממש באים בכל שפיכה ושפיכה. מיהו אף אם לא הטה אלא פעם אחת בתחלה בדיעבד כשר לפי מה שכתב המחבר לקמיה בסעיף י"י. כוונת המשנ"ב למה שכתב השו"ע (קנט, י): 'אם הטה חבית מלאה מים והלך וישב לו והחבית שופכת מים כל היום מחמת הטייתו ונטל ידיו ממנו, עלתה לו נטילה'. בסעיף זה פסק השו"ע שנטילה כשרה גם ללא כוח גברא. בעוד שהמשנ"ב הנ"ל פירש זאת כדין דיעבד, המג"א עצמו (שם ס"ק כא) פירש זאת כהיתר לכתחילא, וחילק בין הסעיפים: 'ואף על גב דבסעי' ט כתב דקלוח ראשון לבד חשיב כח גברא, שאני התם **זלא עשה מעשה בגוף המים**, רק שהסיר הברזא המונעת מלצאת, אבל הכא - שעשה מעשה בגוף המים, ומחמת הטייתו שופכין - מקרי כח גברא'. בסעיף ט מדובר בהסרת מונע ולכן הדבר אינו מועיל (ומשמע שאף בדיעבד), ואילו בסעיף י מדובר על מעשה בגוף המים ולכן הדבר מועיל לכתחילה. יש מהאחרונים (מור-וקציעה, מגן-גבורים) שכתבו שדברי המג"א הללו אינם מרווחים, ואכן, הנענוע בברכיו שקיים בסעיף ט לדעת המג"א, הוא עצמו מעשה בידיים, ולכאורה לפי המג"א היה מספיק נענוע בודד לאחר פתיחת הברז שהיא הסרת מונע. ושמא אף המשנ"ב נטה מדרכו של המג"א מסיבה זו. וצ"ע. ובמחצית-השקל (שם ס"ק יז) נקט שהנענוע שהזכיר המג"א אינו בדווקא, והנטילה כשרה אף אם לא נענע. מיהו, לכאורה קשה להכניס זאת בלשון המג"א.

14. בשאלה קרובה לנידונו, האם כובד האדם נחשב כמעשה, עסקו הרל"י הלפרין (בספרו מעליות-בשבת), פרופ' זאב לב (שימוש במעלית אוטומטית בשבת), תחומין ה עמ' 58-74) והרב ישראל רוזן ('מעלית אוטומטית בשבת', שם עמ' 75-96).

15. [הערות עורך (מ.פ.): בכניסת תמא למקדש נעשה מעשה עבירה, על מנת שיהיה חייב דרוש שיעור זמן בשהייה בו, בנטילת ידיים נעשה מעשה מצוה, על מנת שתושלם המצווה דורש שיעור מים שנמשך בשהייה (דומה במקצת למחלוקת מנחת-חינוך ד"ה הזריעה ואגלי-טל סע' ז בדין זורע ומוציא מיד בשבת) - אך לא כן בנידון

ז. סיכום

1. 'גרמא בכוח מתמשך' היא גרמא שנדרשת אחריה שהייה כדי שהתוצאה תתרחש. האחרונים דנו בקביעת מעמדה ההלכתי של גרמא בכוח מתמשך: כגרמא או כמעשה גמור.
2. הרב יעקב אריאל הוכיח מדברי נתיבות-המשפט בעניין הגבהה, שגרמא בכוח מתמשך הרי היא כמעשה גמור. במאמר נטען שמדברי נתיבות-המשפט אין ראייה לנידונו, הן בגלל הבדלים בין הנידונים, הן בעקבות הערות שונות על דברי נתיבות-המשפט ועל דברי התוס' שמהווים בסיס לדבריו.
3. הרב יצחק יוסף הוכיח שגרמא בכוח מתמשך דינה כגרמא, מדברי התוס' שכתבו שאסור להגביה קערת מים שתחת הנרות, ולא כתבו שעצם אחיזת הקערה אסורה; וכן מדין מצמצם, שנחשב כהורג רק מכוח דין מיוחד ומקומי. במאמר נטען שניתן לכלכל באופנים אחרים את דברי התוס'; ואילו בדין מצמצם מדובר בהמשכת מצב קיים ולא בגרמא שמשנה את המצב, ומלבד זאת, מצאנו ראשונים שראו בו דין כללי המשקף תפיסה עקרונית של הגדרת המצמצם כהורג בידיים.
4. לאחר מכן, הוצע להגדיר את יסוד הספק בשאלה: כיצד להתייחס למציאות שבה אדם פועל פעולה רגעית ולאחריה נשאר בתנוחה קבועה שנגרמה מהפעולה הרגעית. על גבי הגדרה זו, נבחנו מספר מקורות מדברי חז"ל והראשונים, שבהם לכאורה יש מציאויות כאלו. מנטיית הדיון נראה שהמקורות מלמדים שאותה תנוחה קבועה נחשבת למעשה.
5. מכל האמור נראה, שיש נטייה ממשית לומר שגרמא שנדרשת אחריה שהייה כדי שתתרחש התוצאה, אינה נחשבת לגרמא אלא למעשה. ולמעשה, צ"ע כיצד יש להתייחס לגרמא כזו.

דידן. כאן אדם ביצע פעולה שאין בה כל איסור (לחיצה על כפתור ללא כל סגירת מעגל חשמלי) או מצווה, היינו פעולה חסרת משמעות. אם כן, אם לתחילת המעשה אין משמעות, יתכן שכך דינו ביחס להמשכו.]